

EVOLUȚIA FORMULARULUI DECRETTELOR DE PROXENIE ÎN SPAȚIUL PONTIC*

Victor COJOCARU**

Schlagwörter: *griechische Städte, pontischer Raum, Proxenedikrete, Entwicklung der Formeln*

Cuvinte cheie: *orașe grecești, spațiul pontic, decrete de proxenie, evoluția formularului*

Zusammenfassung: *In Rahmen einer breiteren monographischen Untersuchung zur Proxenie im pontischen Raum versucht der Autor mit dieser Gelegenheit nur die Entwicklung der Formeln ausführlicher zu besprechen. Die Entstehung der Institution und die ersten Phasen der Entwicklung lassen sich besonders gut am Beispiel von Olbia verfolgen, wo uns eine umfangreichere Dokumentation zur Verfügung steht. Vom 5. bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr. bemerkt man mehrere Varianten sogenannter „abgekürzter Dekrete“, deren Verbreitung in anderen Städten wie Sinope, Dionysopolis, Histria oder Chersonesos (aber auch im Bosporanischen Reich) am ehesten unter olbischem Einfluss steht. Die für die Monarchen ungewöhnliche Verleihung der Atelie und Proxenie der bosporanischen Spartokiden und ihrer Söhne bietet genug Raum zu Überlegungen über weitere Besonderheiten der Formeln. Ab dem 3. Jh. v. Chr. sind die Proxenieurkunden in allen pontischen Poleis nach ihrer Formulierung kaum mehr von Ehreninschriften zu unterscheiden. Schließlich wird in den Belegen späthellenistischer und römischer Zeit (letztere in Chersonesos) ein wachsender Einfluss der städtischen Magistrate spürbar, was mit einer Aristokratisierung des politischen Lebens in den griechischen Gemeinschaften dieser Zone erklärt worden ist.*

Rezumat: *În perspectiva pregătirii pentru tipar a unei cercetări monografice mai ample privind decretele de proxenie în spațiul pontic, autorul își propune de această dată*

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul dezvoltă un aspect din comunicarea *Instituția proxeniei în spațiul pontic*. Câteva observații finale pe marginea unui proiect de cercetare, prezentată în cadrul sesiunii internaționale „Pontica 2014: 135 de ani de muzeografie dobrogeană”, organizată de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. Mulțumim colegelor dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca) și dr. Livia Buzoianu (Constanța) pentru lecturarea atentă a manuscrisului și pentru sugestiile utile.

** Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie, Iași; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com.

să discute amănunțit doar evoluția formularului. Apariția și primele etape de evoluție pot fi surprinse cel mai bine la Olbia, unde dispunem de o documentație mai bogată. În secolul V și până către sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr. sunt atestate mai multe variante ale așa-numitelor „decrete abreviate”, a căror răspândire în alte orașe precum Sinope, Dionysopolis, Histria sau Chersones (dar și în Regatul Bosporan) s-a aflat, cel mai probabil, sub influență olbiană. Decretele de ateleia și proxenia acordate de către Spartokizii bosporani și fiii acestora, practică neobișnuită în cazul unor monarhi, oferă prilej de reflecție asupra altor particularități ale formularului. Odată cu secolul III a. Chr., în toate orașele pontice de unde avem atestări, formularul decretelor de proxenie abia dacă se mai distinge de cel al inscripțiilor onorifice. În epoca elenistică târzie și, la Chersones, în primele două secole p. Chr. constatăm o influență crescândă a magistraților, ceea ce s-ar explica prin aristocratizarea vieții politice și în comunitățile urbane din zona de interes.

O discuție adecvată privitoare la evoluția formularului decretelor de proxenie în lumea pontică – mai cu seamă în cazul orașelor cu suficiente atestări pe o scară cronologică mai largă, cum ar fi Olbia în secolele V-III a. Chr., Histria în secolele IV-II a. Chr., Callatis și Mesambria în secolele III-II a. Chr. sau Chersones în secolele I-II p. Chr.¹ – ar trebui să țină seama de totalitatea hotărârilor promulgate de Sfatul și/sau Adunarea cetățenilor unei polis. Pentru *apoikiile* milesiene din arealul Pontului Euxin datorăm, în acest sens, o cercetarea amplă lui K. Nawotka.² Observații importante – mai puțin detaliate, dar cu luarea în considerație a mai multor cetăți din zona noastră de interes – apar formulate în sinteza monumentală a lui P. J. Rhodes și D. M. Lewis.³ Chiar dacă o eventuală reluare a discuției de ansamblu, cu antrenarea în egală măsură a atestărilor din *apoikiile* ioniene și doriene, nu credem că ar fi lipsită de interes sau de noutate, discursul pe care îl propunem în cele ce urmează este structurat în funcție de decretelor de ateleia și proxenie, cu privire specială asupra orașelor de unde numărul și relevanța documentelor ajunse până la noi permite formularea unor considerații cât de cât pertinente.

Observații punctuale sau de o respirație mai largă referitoare la subiectul

¹ La enumerarea orașelor și regiunilor de unde avem suficiente atestări care să permită concluzii asupra evoluției formularului și a instituției proxeniei, KNOEPFLER 2001, p. 22 și urm., face abstracție de Pontul Euxin, deși măcar Olbia și Chersones (de unde provin câte 36, respectiv 40 de atestări!) ar fi meritat să fie menționate. Altfel, atunci când își îndreaptă atenția și asupra inscripțiilor din lumea pontică – p. 66, n. 243 (Olbia), p. 200 și urm. (Olbia și Bosporos), p. 339 (Olbia) –, invocă ca termen de comparație, autorul formulează observații demne de toată atenția. Reținem aici interpretarea unui pasaj din decretul pentru Protogenes (IOSPE I² 32 = Syll.³ 495), discutat contradictoriu în literatura de specialitate – p. 339, n. 473: „A la l. 45 εἰς βασιλεία doit peut-être lu εἰς βασιλεία, «auprès du roi», car l'absence de l'article a paru gênante devant un substantif désignant en principe le palais ou la capitale du roi”. Deja H. von Gaertringen, *ad* Syll.³ 495, n. 16 exprima rezerve față de interpretarea lui V. V. Latyšev care considera că εἰς βασιλεία s-ar referi la reședința regală. Cf. mai recent DANA 2011, p. 106: „D'abord, le terme βασιλεία, au pluriel, au sens de «résidence royale» n'est pas si rare, et je crois que c'est cette traduction qu'il faut adopter dans le cas présent”. Vezi și COJOCARU 2012, p. 665.

² NAWOTKA 1999.

³ RHODES & LEWIS 1997, îndeosebi p. 195-209.

propus discuției apar frecvent în literatura anterioară – în primul rând în *corpora*,⁴ dar și cu prilejul publicării, republicării sau interpretării a numeroase inscripții luate în parte.⁵ Noi înșine publicăm acum un lustru unele considerații preliminare asupra evoluției formularului decretelor de proxenie, prin care atrăgeam atenția asupra materialului documentar de la Olbia și Chersones.⁶ Revenind acum, încercăm să extindem cercetarea asupra întregului areal pontic și să valorificăm într-o măsură cât mai relevantă contribuția predecesorilor.⁷

În linii mari, formularul decretelor din arealul Pontului Euxin corespunde evoluției generale pe ansamblul lumii grecești.⁸ Ceva mai sus invocam cele două publicații de anvergură aferente subiectului. Dacă P. J. Rhodes și D. M. Lewis propun o selecție a textelor în ordinea alfabetică a locului de proveniență, iar K. Nawotka pare să acorde preferință relevanței atestărilor,⁹ noi am optat pentru o structurare a discursului în diacronie, ținând cont de datarea relativă a mai tuturor documentelor anterioare erei creștine.¹⁰

Cele mai vechi atestări, la Olbia, din secolul V a. Chr., sunt lipsite de preambul și nu menționează motivația acordării ateliei sau proxeniei. Sunt consemnate doar numele celui onorat și locul de proveniență în dativ, urmate de privilegiile acordate în nominativ.¹¹ Conform schemei propuse de Ju. G.

⁴ O mențiune aparte ar merita considerațiile lui A. Avram asupra decretelor de la Callatis, în ISM III, p. 144-147. Altfel, editorii nu disociază proxeniile de celelalte inscripții onorifice promulgate de Sfat și/sau popor. Vezi și constatarea lui M. Walbank către finalul anexei intitulate „Previous studies of the *Proxenia*” – WALBANK 1978, p. 492: „In none of the works here listed are the texts of all extant proxeny-decrees available: the *Corpora*, it is true, are complete for their times, but do not separate proxenies from other decrees”.

⁵ Dintre numeroasele exemple posibile, amintim doar decretetele de proxenie de la Chersones pentru procuratorul financiar al Moesiei Inferior Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides și pentru soția acestuia Aurelia Paulina – SEG 45, 985 = AE 1996, 1359 –, asupra cărora vom reveni mai jos.

⁶ COJOCARU 2009a, p. 363 și urm.

⁷ În acest sens, a se vedea și studiul nostru „Instituția proxeniei în spațiul pontic. Istoricul cercetării”, aflat sub tipar în „Arheologia Moldovei” 38.

⁸ Pentru ansamblul lumii grecești, pe lângă lucrarea de referință RHODES & LEWIS 1997, încă mai poate fi consultat cu folos SWOBODA 1890.

⁹ Ne referim la partea I, capitolul 2, intitulat „Decrees (psephismata)”, p. 45-68. În opinia noastră, autorul doar pare să fi acordat preferință relevanței atestărilor, deoarece după Olbia și Histria ar fi trebuit să urmeze Odessos și nu Tomis și Dionysopolis. Observația rămâne valabilă și în situația că autorul ar fi ținut cont și de datarea inscripțiilor – la Tomis, cum constată chiar K. Nawotka (p. 61), nu cunoaștem decrete anterioare sfârșitului secolului II a. Chr.

¹⁰ Din epoca preromană în arealul Pontului Euxin avem doar două inscripții subsumate problematicii proxeniei cu dată destul de precisă – este vorba despre privilegiile acordate mercenarilor de la Phanagoria în anul 88/7 a. Chr. (VINOGRADOV & WÖRRLE 1992 = SEG 41, 625), respectiv despre onorurile decretate la Odessos, cândva între anii 45-42 a. Chr. pentru Menogenes din Heraion Teichos (IGBulg I² 43 [cf. IGBulg V 5018]). În rest, alte date aparent destul de exacte (mai cu seamă în cazul inscripțiilor olbiene) datorează prea mult excesului de fantezie pentru a putea fi acceptate ca atare în ecuația unei eventuale reconstrucții istorice.

¹¹ NO 1 (cf. IGDOP 1): Ἡτροκλ|εῖ τῶι Ἐκα|ταῖῳ Σιν|⁴ ωπηῖ ἀτ|ελέη κα|ι| ἐγγόν| [οἰς – – –]; NO 2: [– – –] δώρο Ἡρα| [κλέωτηι αὐτῶι κ|αῖ χρίμ| [ασι] | [– – –] ἐσπλεῖν | καὶ ἐκπλεῖν | καὶ αὐτὸς¹¹ ¹⁴ καὶ χορήμα|τα.

Vinogradov privind evoluția formularului decretelor olbiene, ar fi vorba despre tipul I.¹² Nu cunoaștem paralele în arealul Pontului Euxin, dar există documente asemănătoare – impropriu denumite în literatura de specialitate „decrete abreviate”¹³ – în alte regiuni.¹⁴ Considerăm apelativul drept impropriu, deoarece noi nu putem generaliza observația lui A. Wilhelm¹⁵ conform căreia cele mai timpurii documente legislative în piatră ar fi doar extrase ale hotărârilor înscrise *in extenso* pe materiale perisabile și păstrate în arhive.¹⁶ Mai curând credem că avem a face în cazul de față cu o formă incipientă a unor decizii ale corpului civic de la Olbia, catalogabile un secol mai târziu în categoria „decretelor onorifice” despre a căror complexitate formularistică, rezultată ca urmare a unei evoluții mai îndelungate, avem suficiente dovezi în lumea pontică abia o dată cu secolul III a. Chr. Nu pare să fie vorba despre o invenție a olbienilor, din moment ce în metropola Milet cunoaștem nu mai puțin de 29 de asemenea „decrete abreviate”.¹⁷ Ar mai rămâne doar de explicat de ce la Milet întâlnim acest tip de documente pe tot parcursul epocii elenistice (de fapt, doar în epoca elenistică), în timp ce la Olbia atestările nu depășesc secolul IV a. Chr., iar în celelalte *apoikii* pontice puținele mărturii ajunse până la noi ar trăda mai degrabă o influență olbiană.¹⁸

Într-o variantă evoluată, tot la Olbia, în a doua jumătate a secolului al V-lea, preambulul este urmat de numele celui onorat în acuzativ + lista onorurilor și privilegiilor în acuzativ cu infinitiv,¹⁹ ceea ce ar echivala cu tipul II conform schemei propuse de Ju. G. Vinogradov, menționate mai sus.²⁰ Nu cunoaștem

¹² VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus I. Dat. der zu ehrenden Person + nom. der Privilegien: IOlb. 1,2 A (im ganzen fünften Jahrhundert)”.

¹³ Concept lansat de SWOBODA 1890, p. 47: „Wir finden nämlich in verschiedenen Städten auch später eine ganze Classe von Denkmäler, für welche ich die Benennung ‘abgekürzte Decrete’ vorschlagen möchte; denn sie geben statt eines Sphismas und ohne sich an die Form des Beschlusses zu binden, den Inhalt der durch diesen verliehenen Ehren wieder, nicht bloß der Proxenie, sondern auch der Politie, Atelie u. Aehnl.”.

¹⁴ Exemplele citate de H. Swoboda și W. Larfeld ar fi mai apropiate de varianta imediat următoare în evoluția proxeniilor olbiene, așa că vom reveni asupra lor ceva mai jos. Aici am putea cita ca analogie cel mai timpuriu „decret abreviat” de la Milet (Milet I, 3, 40), datat în 273/2 a. Chr.: ἐπὶ [στέφαν]ηφόρου Ἀ[λ]εξάνδρου τοῦ [Δημητρίου] ἡ δόθη [πολι]τεία [κα]τ’ εὐε[ρ]γεσίαν Ἀνικαι τῶι Καλλίπ<π>ου Κολωφωνίω ἡ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις.

¹⁵ WILHELM 1909, p. 271-275, cu remarcă de la p. 272: „Solche ἀναγραφὰι im Sinne kurzen Auszüge aus den dem Archive einverleibten Schriftstücken bin ich geneigt für ältere Zeit auf λευκώματα vorauszusetzen, die in oder vor den Amtsgebäuden auf dem Märkte oder an anderen öffentlichen Orte eine Zeit lang ausgestellt wurden”.

¹⁶ Mai întâi ar trebui să avem indicii minime că la Olbia în secolul V a. Chr. exista o asemenea arhivă.

¹⁷ Vezi discuția la NAWOTKA 1999, p. 70-74, cu remarcă nu lipsită de interes de la p. 74: „All abbreviated decrees of Miletus belong in the Hellenistic epoch, as the earliest is dated tentatively to 273/2 B.C., the last extant comes from 30/29 B.C.”.

¹⁸ La Dionysopolis, Histria, Sinope și Chersones, asupra cărora vom reveni mai jos.

¹⁹ SEG 31, 701 (cf. IGDOP 5): [Δόγμα]α [Ὀλβιο]πολιτέ[ων Τι]μησίλ[εων, Θεό]ι⁴προπο[ν Μολπα- vel Αθηνα]λόρεω Σ[ινωπέ]ας πολυή[τας ἔ]λαι καὶ ἀτε[λέ]ας καὶ γῆ[ς ἔ]γκ[τη]σιν εἶναι αὐ[τοῖς] καὶ οἰκ[ίας] (?) – – –].

²⁰ VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus II. Δόγμα Ὀλβιοπολιτέων + acc. der Privilegien + inf. des Verbs: das vorliegende Dekret, IOlb. 2B, 3B, 11 (2. Hälfte des 5.Jhs.;

analogii în lumea pontică, iar gradul precar de conservare al celor câtorva fragmente lasă loc unor restituiri imposibil de controlat pe baza datelor păstrate.²¹ Cât despre preambulul Δόγμα Ὀλβιοπολιτέων propus de Vinogradov – acceptat de unii predecesori²² și respins de cei mai mulți²³ –, observăm doar că nu cunoaștem deocamdată nicio paralelă exactă în universul epigrafiei grecești. Risipa de energie asumată de epigrafistul moscovit pentru a repera termenul δόγμα în contexte epigrafice și literare²⁴ nu face decât să certifice existența cuvântului. Dar de aici și până la omologarea variantei de preambul propuse mai rămâne de făcut un pas important pe care noi nu ni-l putem asuma.²⁵

Odată cu succesiunea Ὀλβιοπολιται + numele celui onorat și a locului de proveniență în dativ + ἔδωκαν + privilegiile acordate în acuzativ am fi, către începutul secolului al IV-lea, nu numai pe un teren mai sigur în ceea ce privește evoluției formularului decretelor de proxenie la Olbia,²⁶ dar am avea și primele analogii în alte *poleis* din arealul Pontului Euxin.²⁷ Ar fi vorba despre cel de-al treilea tip în evoluția decretelor olbiene conform schemei propuse de Ju. G. Vinogradov.²⁸ Existența mai multor variante,²⁹ atestate pe baza unor texte mult

dieser Typus koexistiert mit dem Typus I“.

²¹ Pentru a da un singur exemplu, în cazul NO 11, E. B. Novikov (vezi SEG 31, 709) și V. P. Jajlenko (vezi SEG 34, 764) propun restituiri sensibil diferite, omologabile cel mult din punctul de vedere al gramaticii limbii grecești studiate în gimnaziu. Novikov pare chiar convins că textul restituit de el ar fi un tratat de symmachie, dar a insista în acest sens ar însemna să lungim inutil discuția. Ca atare, ne mulțumim a-l cita pe NAWOTKA 1999, 75, n. 365: „A conclusion drawn by Novikov on the basis of his restoration that this was a symmachic decree is obviously too far fetched”.

²² E.g. L. Dubois *ad* IGDP 5, p. 15: „Le terme δόγμα qui paraît ici la seule restitution possible n'est pas un équivalent de ψήφισμα ...”.

²³ E.g. RHODES & LEWIS 1997, p. 203, cu trimitere la recenzia din Gnomon 4 (1983), p. 461 și urm., în care A. J. Graham exprima rezerve justificate față de restituirea propusă de Ju. G. Vinogradov. Ultimul avea să răspundă ulterior pe cât de vehement, pe atât de puțin convingător – vezi VINOGRADOV 1997, p. 225 și 229. Privitor la opinia noastră anterioară, vezi COJOCARU 2009b, p. 146 și urm.; COJOCARU 2012, p. 671 și urm.

²⁴ VINOGRADOV 1997, p. 176-182.

²⁵ Remarca grăbită, în opinia noastră, a lui J. & L. Robert din BE 1982, 235 (II [se referă la Ju. G. Vinogradov] justifie en détail le terme *dogma* ...) pare să amintească un citat celebru din Platon – „uneori mai adoarme și bătrânul Homer”. Cu tot respectul față de cel care a fost unul dintre „monștrii sacri ai epigrafiei grecești” – L. Robert –, noi subscriem aici la opinia lui NAWOTKA 1999, p. 76: „Here the restoration [δόγμα] [Ὀλβιο]πολιτέων, even though it does not fit stoichedon in line 1, was proposed by the editor because no other formula of prescript attested in the fourth-century Olbia would agree with the letter-trace marked by the underdotted ε. Since this formula is unparalleled, it is perhaps better to leave the space without any restoration at all to attempt writing novel decrees for the Greeks”.

²⁶ NO 3 + 12 (cf. IGDP 16; SEG 33, 616 & 617, comm. 1): Ὀλβιοπολι[ται] | Πυρραλίω[ν]ι τοῦ δέινος Χερσο[]νησίτηι ἔ[δω]καν προ[]¹⁴Ξενίηγ κ[αί] ἀτελείην | πά[ν]των [χρημάτων] | καὶ αὐτῶι καὶ τοῖς | ἐγγόνοις καὶ ἐσπλείγ ¹⁸ καὶ ἐκπλ[ε]ίγ κα[ὶ] ἐν | πολέμωι κα[ὶ] ἐν εἰρήνῃ | ἀσπλεῖ κα[ὶ] ἀσπ[ονδεῖ].

²⁷ La Dionysopolis și Sinope, eventual și la Histria, asupra cărora vom reveni mai jos.

²⁸ VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus III. Ὀλβιοπολιται ἔδωκαν + dat. der zu ehrenden Person(en) + acc. der Privilegien: IOSPE I², 20; IOlb. 4-9, 12 und andere (im ganzen 4. Jh.)”.

²⁹ Cf. VINOGRADOV 1989, p. 139 și urm. Spre deosebire de autor, noi nu suntem

mai bine păstrate în comparație cu decretele anterioare, ar putea depune mărturie despre existența unor proceduri diferite asumate de corpul civic din cetatea de la limanul Bugului, sau cel puțin sugerează absența unui tipar unic impus lăpicișilor. Astfel, într-un document ceva mai târziu apare pentru prima dată formula *boni eventus apprecatio* („superscript”³⁰), verbul la aorist trece în fața dativului persoanei onorate, iar privilegiile la acuzativ includ o explicitare la ἀτέλειαν πάντων χρημάτων nemaiîntâlnită altundeva în lumea greacă.³¹ În literatura anterioară datorăm o încercare meritorie de a găsi o explicație a formulei lui L. Dubois,³² doar că, în opinia noastră, ar mai rămâne de clarificat din ce cauză aceasta ar fi putut apărea doar la Olbia.³³

convinși că în prima jumătate a secolului IV a. Chr. am avea a face cu o schimbare radicală în redactarea actelor oficiale la Olbia. În primul rând, nu trebuie să omitem datarea relativă a tuturor inscripțiilor păstrate din secolele V-IV a. Chr. În al doilea rând, puținătatea mărturiilor cunoscute dintr-un lanț evolutiv care va fi fost în realitate mult mai complex ne determină să credem că aparentele „schimbări radicale” ar putea ascunde mai curând verigi lipsă decât ... „opredelennye izmenenija i v gosudarstvennom stroe polisa (anumite schimbări și în constituția orașului)” (p. 140).

³⁰ Termen propus de NAWOTKA 1999, p. 25 și urm., cu discuția privind decretele olbiene la p. 46 și urm., respectiv p. 51 și urm. În mod curios, cercetătorul polonez invocă drept cel mai timpuriu exemplu de „superscript” începutul decretului pentru Kanobos (IOSPE I² 24) și susține că „The next (partly) preserved superscript is ἀγα[θη] τύχη] inscribed at the top of a third-century B.C. decree (este vorba despre IOSPE I² 26” (p. 46). Despre invocația bine păstrată Τύχη Ἀγαθῇ din decretul IOSPE I² 20 (datat anterior decretului pentru Kanobos), pe care îl reproduce de altfel în întregime la p. 77, autorul nu spune nimic. Dacă nu este vorba doar despre o simplă neglijență, atunci, în mod evident, se face astfel diferența dintre documentele considerate decrete propriu-zise și cele numite „decrete abreviate”. Doar că o atare diferențiere convențională nu credem că țină cont de evoluția reală a formularului decretelor olbiene în general și a celor de proxenie în mod aparte. Ca atare, chiar dacă nu există o terminologie general acceptată privind structura decretelor, pentru τύχη Ἀγαθῇ, respectiv Ἀγαθῇ τύχη, considerăm mai potrivit termenul de „invocation” propus de RHODES & LEWIS 1997, p. 4; cf. LARFELD 1914, p. 306 și urm. (Weiheformel als „*boni eventus apprecatio*”).

³¹ IOSPE I² 20 (cf. IGDOP 15): Τύχη Ἀγαθῇ. Ἰ Ὀλβιοπολίται ἰ ἔδωκαν Χαιριγένει ἰ⁴ Μητροδώρου Μεσημβριανῶι αὐτῶι καὶ ἐκ|γόννοις προξενίαν, ἰ πολιτείαν, ἀτέλειαν ἰ⁸ πάντων χρημάτων ἰ ὧν ἂν αὐτὸς εἰσάγηι ἰ ἢ ἐξάγηι, ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ ἰ¹² πατρῶια, ἢ θεράπων, ἰ καὶ εἰσπλουν καὶ ἔκπλουν ἰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν ἰ εἰρήνῃ ἀσυλὲ καὶ ἰ¹⁶ ἀσπονδέ. Inscriptia era reproducă de LARFELD 1914, p. 329 pentru a ilustra categoria de documente numită de autor „summarische Privilegienverleihungen”.

³² Ad IGDOP 15, p. 40 și urm.: „La formules complexes ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια, ἢ θεράπων est typique des proxénies d’Olbia : elle implique que le ou les navires de Chairigènes pouvaient, même quand il était physiquement absent et représenté par ses fils, ses frères ou un serviteur, jouir de l’atēlie dans le port d’Olbia. La relative οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια doit désigner les frères fils du même père qui, tout naturellement, font fructifier le patrimoine de Métrodôros. Le statut du θεράπων peut être comparé à celui du nauchlère Lampris du *Contre Phormion*, § 5, de Démosthène qui est qualifié d’οἰκέτης”.

³³ Aprofundarea acestui aspect ar trebui să țină cont de o serie de particularități în structura *oikos*-ului și a corpului civic de la Olbia, cu o implicare mai largă a datelor literare și epigrafice. Dar cum o asemenea cercetare ar depăși sensibil problema evoluției formularului decretelor de proxenie, sperăm să putem oferi o explicație credibilă cu prilejul unui alt studiu (la care lucrăm momentan în colaborare cu Marta Oller Guzmán de la Barcelona).

În ceea ce privește structura formularului, decretul olbian tocmai invocat ar avea o analogie la Dionysopolis,³⁴ eventual și câte o paralelă la Histria³⁵ și Sinope³⁶. Fiind vorba de patru *apoikii* milesiene, am putea presupune un tipar comun preluat de la metropolă. Dar câtă vreme la Milet nu cunoaștem „decrete abreviate” anterioare secolului III a. Chr., ne-am putea gândi mai degrabă la o influență olbiană asupra începuturilor instituției proxeniei în cetățile vest- și sud-pontice.³⁷

Revenind la Olbia, să ne fie permis a mai semna aici o variantă, din prima jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., pentru care nu cunoaștem deocamdată paralele – Ὀλβιοπολίται + numele beneficiarului, urmat de *proxenia* și *politeia* în acuzativ + verbul predicativ la prezent (ποοῦνται [sic]) + κ[αὶ αὐτὸν καὶ] | ἐγγόνους, urmat de *euergesia* și *ateleia* + un al doilea verb predicativ la prezent διδοῦσι + πάντ[ων χρημάτων], cu repetarea lui αὐτῶι καὶ ἐγγόν[οις, cu prevederea finală asupra dreptului de a intra și a ieși din port în vreme de război și în timp de pace, fără confiscarea mărfii și fără încheierea unui acord anume.³⁸

În secolul al IV-lea a. Chr. și până către începutul veacului următor sunt date și 15 dintre cele 16 documente cunoscute până în prezent,³⁹ prin care dinastia bosporani cu fiii lor acordă unor străini *ateleia* și/sau *proxenia* cu privilegiile adiacente.⁴⁰ Chiar dacă gradul de conservare al majorității inscripțiilor

³⁴ IGBulg I² 13 bis: Ἀγαθῇ τύχῃ. Διονυσο|πολίται ἔδωκαν Ἀρισ|τομένει Διονυσίου Ὀδη|σίτῃ αὐτῶι καὶ ἐγγό|νοις πολιτείαν, προξενίαν, ἀτέλειαν πάντων | χρημάτων καὶ ἐγγείων |¹⁸ ἐγκτησιν καὶ προεδρίαν | καὶ δίκας προδίκους καὶ | εἰσπλοῦν καὶ ἐκπλοῦν καὶ | πολέμου καὶ εἰρήνης ἄσυσλῃ καὶ ἄ[σπονδῇ – –].

³⁵ SEG 50, 681 (cf. AVRAM 2007, 119). A. Avram a restituit integral invocația și preambulul făcând trimitere la decretele olbiene.

³⁶ IK 64, 4. Gradul de conservare al inscripției lasă de dorit, dar menționarea atelierii (fără alte privilegii) și absența prevederii finale asupra locului de afișare a decretului ne determină să presupunem că avem a face cu un formular de tipul „decretelor abreviate”. Pentru o dată timpurie ar pleda și redarea grafică a diftongului εἰ prin ε – ἄσυσλῃ καὶ ἄσπονδῇ. În opinia noastră, acesta ar fi cel mai vechi decret cunoscut la Sinope.

³⁷ Dacă fragmentul unui alt „decret abreviat” (BÉ 2008 394 & 397 bis [cf. SEG 57, 716]) provine de la Chersones (cum argumentează A. Avram) și nu de la Nikonion (cum consideră S. Ju. Saprykin), atunci influența olbiană (și nu tiparul comun milesian) în preluarea formularului „decretelor abreviate” ar deveni și mai evidentă.

³⁸ Cele două variante de restituire a textului propuse de Ju. G. Vinogradov (SEG 45, 1000), respectiv de V. P. Jajlenko (SEG 51, 971), diferite în ceea ce privește interpretarea istorică, respectă aceeași structură a formularului.

³⁹ A se compara cu estimarea lui RHODES & LEWIS 1997, p. 208: „The Bosporan kingdom has produced four abbreviated proxeny decrees issued by Paerisades and his sons as if they were a Greek state”.

⁴⁰ Asupra practicii neobișnuite de acordare a dreptului de proxenie de către un monarh (mai cunoaștem doar două excepții – dinastul paphlagonian Korylas și cel al Cariei Mausolos cu soția sa Artemisia) am atras atenția cu altă ocazie, vezi COJOCARU 2009a, p. 364 (cu trimiteri la literatura anterioară). Pentru cea mai recentă discuție rezumativă privind documentele bosporane, vezi JAJLENKO 2010, p. 66-69 și 76-79. La p. 77 și urm. autorul restituie și CIRB 817 ca decret de atelie, doar că argumentația pe care o dezvoltă implică prea multe supoziții pentru ca să putem reține propunerea sa fie și măcar ca ipoteză de lucru. Altfel, numărul ateliilor și proxeniilor acordate de Spartokizi pe durata a cel puțin un secol va fi depășit cu mult cifra documentelor cunoscute nouă. Din surse literare (Dem., *Contra Leptinen* § 31) mai știm despre *ateleia* acordată atenienilor de către

lasă mult de dorit, corelarea datelor sigure permite, totuși, formularea unor considerații nu lipsite de interes privind structura formularului.⁴¹ De această dată putem vorbi nu atât despre o evoluție, cât despre adaptarea unei instituții caracteristice lumii polisului la realitățile din Regatul Bosporan. Ca atare, în măsura în care ne permit să ne pronunțăm fragmentele ajunse până la noi, observăm că structura formularului rămâne practic neschimbată pe parcursul a mai bine de un secol.

Dorind cu tot dinadinsul să vadă o evoluție a formularului în situația când asistăm doar la o sporire a privilegiilor acordate, Ju. G. Vinogradov [*et al.*] ajung să se mire de „situația paradoxală” în care decretele bosporane mai timpurii ar dispune de o structură sintactică mai complexă în comparație cu documentele ulterioare.⁴² În realitate, formularul, care pare să fi fost „importat” din lumea polisului sub domnia lui Leukon I (el însuși titularul unui decret de *ateleia* promulgat de atenieni⁴³), nu avea cum să evolueze sub un regim monarhic. Unele variații de conținut privitor la privilegiile acordate sau în formularea ordinii în care apar expuse drepturile acordate denotă, în opinia noastră cel puțin, influențe exercitate din partea orașelor aflate în rețeaua de contacte comerciale, fără nici o legătură cu eventuale modificări în constituția Regatului Bosporan.

Ar fi logic să presupunem mai cu seamă o influență exercitată de Atena – partenerul de afaceri exponențial pentru Spartokizi pe tot parcursul secolului al IV-lea a. Chr. Doar că printre inscripțiile atice nu cunoaștem deocamdată acea categorie numită în literatura modernă „abbreviated decree / abgekürzte Dekrete”,⁴⁴ a căror formă se apropie cel mai mult de proxeniile bosporane. Astfel că ar părea mai credibilă o influență olbiană, în planul contactelor interpontice, sau una ioniană prin raportare la unele *poleis* situate în afara Pontului Euxin.⁴⁵

În plan local, inovațiile sau, mai bine zis, adaptările formularistice vizează în primul rând preambulul, în care apare menționat dinastul cu fiii lui ca instanță

Leukon I. Informația este confirmată și completată de *psephisma* prin care atenienii decretau onoruri în 347/6 a. Chr. pentru fiii lui Leukon – Spartokos, Pairisades și Apollonios (Syll.³ 206). Din rândurile 20-24 rezultă că scutirea de taxe la exportul de cereale ar fi fost acordată atenienilor încă de Satyros I, fiind ulterior confirmată de Leukon I și fiii acestuia.

⁴¹ Observații anterioare în acest sens au formulat mai nou VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 72-74. A se vedea și JAJLENKO 2010, *passim*.

⁴² VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 73: „V itoge skladyvaetsja vrode by paradoksal'naja situacija. Samye rannie iz dostatočno polno došedšich dekretov obladajut bolee složnoj sintaktičeskij strukturoj, čem pozdnejšie”. Articolul fiind definitivat pentru tipar după moartea lui Ju. G. Vinogradov, nu putem discerne mai exact cât din afirmațiile hazardate i se datorează acestuia și cât celorlalți doi autori.

⁴³ Vezi mai sus, n. 40.

⁴⁴ Cf. NAWOTKA 1999, p. 69: „Documents of this kind are typical of mostly peripheral areas of Central and Northern Greece, Islands, parts of Asia Minor and Pontic colonies. They are not attested in Athens and probably for this reason they have not attracted substantial interest of scholars”.

⁴⁵ În absența unor decrete promulgate de Sfat și/sau Adunarea poporului *apoikiilor* bosporane nu putem vorbi despre moștenirea unui tipar milesian – greu de presupus și în cazul Olbiei, câtă vreme la Milet cel mai timpuriu „decret abreviat” se datează abia în anul 273 a. Chr.

emitentă.⁴⁶ Aoristul ἔδωκαν, ca marcă distinctivă a decretelor de atelie în secolele V-IV a. Chr., avea să fie folosit inclusiv în decretul pentru mercenarii de la Phanagoria din anul 88/7 a. Chr.,⁴⁷ unde scutirea de taxe vamale nici nu apare menționată. Evident, în lipsa unei autonomii reale a polisului, formularul proxeniilor bosporane nu avea cum să evolueze către o fază superioară, când tiparul deciziilor luate de corpul civic includea ca elemente obligatorii formula de sancțiune (cu ἔδοξεν), motivația (cu ἐπειδή), formula de rezoluție (cu δεδόχθαι) și prevederea finală prin care se obișnuia proclamarea și afișarea hotărârilor Sfaturii și poporului în locurile cele mai vizibile.

O altă marcă distinctivă a documentelor bosporane corespunde inserării unei clauze prin care valabilitatea privilegiilor acordate era extinsă în întreg ținutul Bosporului (ἐν παντί Βοσπόρῳ), ceea ce amintește oarecum de grija atenienilor de a-și proteja *proxenoi* pe tot cuprinsul imperiului constituit din statele membre ale primei Ligi Deliene.⁴⁸ Doar că, spre deosebire de atenieni, Spartokizii nu simt nevoia formulării exprese a unor măsuri de penalizare în situația că integritatea persoanei onorate sau privilegiile acordate ar fi fost încălcate, ceea ce ar putea constitui un indiciu despre eficacitatea mai mare a puterii monarhice în ținuturile bosporane prin comparație cu autoritatea Atenei într-o federație de orașe-state. Dar aici pare să fi jucat un rol și faptul că instituția proxeniei în adaptarea dinaștilor bosporani a avut o funcție exclusiv comercială, cel puțin judecând după datele cunoscute până acum. Altfel spus, decretetele în cauză își păstrează statutul de atelii și atunci când prevăd acordarea dreptului de proxenie sau cetățenie (potențială) cu privilegii adiacente.⁴⁹

În evoluția formularului decretelor de proxenie din lumea pontică, trecerea de la forma „abreviată” (specifică acordărilor de *ateleia*) la cea evoluată

⁴⁶ E. g. CIRB 1, r. 2-9: Παιρισάδης καὶ παῖδε[ς – – – ωι] | Διονυσίου Πειραεῖ καὶ [ἐκγόνοις] | ¹⁴ ἔδωσαν προξενίαν κ[αὶ ἀτέλει] | ἀν πάντων χρημάτων [ἐν παν] | τὶ Βοσπόρῳ, αὐτοῖς καὶ ἑράπουσι | ν τοῖς τούτων καὶ εἰσπλουν ¹⁸ καὶ ἔκπλουν καὶ πολέ[μου καὶ εἰρήνης] ἀσυλεῖ καὶ [ἀσπονδεῖ].

⁴⁷ VINOGRADOV & WÖRRLE 1992, p. 160 (cf. BÉ 1993, 377; SEG 41, 625 & 56, 930).

⁴⁸ VEZI WALBANK 1978, p. 6: „The proxenos is placed, in short, on a par with Athenian citizens, and, often, generals and other state-officials are instructed to ensure that he be protected, with his family, from murder or other violence, and severe penalties are laid down against those who harm him, with compensation to be paid by the malefactors. This protection applies not only in Athens but throughout the Empire”. Pentru formula folosită în decretetele de la Erythrai, influențate la rândul-le de formularul inscripțiilor atice, vezi e. g. KNOEPFLER 2001, p. 127, nr. 8, r. 15-18 (începutul secolului III a. Chr.): (...) [ἐπιμελεῖσθαι δὲ ¹⁶ αὐτῶν τοὺς ἀρχοντ]ας τοὺς αἰεὶ ἐν ἀ[ρ]χ[ῇ] ὄντας ὅπως ἂμ μηδ' ὕφ' ἐνὸς ἀδικῶν | ται (...).

⁴⁹ VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 73 explică rolul subordonat al dreptului de proxenie prin raportare la alte privilegii acordate, cum ar fi *politeia*, *enktesis* și *ateleia*, prin faptul că stabilirea în ținuturile bosporane ar fi privat proxenul de posibilitatea de a-și îndeplini funcțiile. Nouă ne scapă logica unei asemenea explicații, din moment ce oricare *proxenos* care se hotăra să devină *polites* în patria de adopție înceta să mai funcționeze ca proxen în cetatea de origine. S-ar putea ca autorii să se fi gândit la autonomia limitată a polisului în cadrul Regatului Bosporan, uitând că persoanele desemnate ca *proxenoi* de Spartokizi urmau să-și exercite funcțiile nu în ținuturile bosporane, ci la Atena și în alte orașe către care se orientau interesele comerciale ale dinaștilor respectivi.

(caracteristică inscripțiilor onorifice în general, promulgate de ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος) se produce cândva în secolul IV a. Chr., la Olbia eventual în a doua jumătate a secolului, dacă ținem cont de considerațiile lui Ju. G. Vinogradov care vorbește despre o coexistență cu tipul anterior III.⁵⁰ Doar că în cetatea de la limanul Bugului cele mai timpurii inscripții de acest fel sunt decretate pentru cetățeni proprii⁵¹ și abia odată cu *politeia* acordată lui Agesikles, fiul lui Agesandros, din Rhodos,⁵² cândva în secolul III, am avea prima atestare pentru un străin. Ca atare, în secolul IV a. Chr. doar la Sinope,⁵³ eventual și la Callatis,⁵⁴ cunoaștem decrete de proxenie în care formularul atât de răspândit anterior la Olbia, guvernat de aoristul ἔδωκαν și axat pe enumerarea privilegiilor la acuzativ, este înlocuit de regimul celor două formule – cu ἔδοξε, respectiv δεδόχθαι⁵⁵. Una dintre cele patru proxenii de la Sinope (toate păstrate fragmentar) ar permite în opinia noastră surprinderea unei faze intermediare în care formula de sancțiune cu ἔδοξε, urmată de motivația cu ἐπειδὴ, are corespondent nu formula de rezoluție cu δεδόχθαι, ci enunțarea titlului de *proxenos* la acuzativ cu infinitiv.⁵⁶ Și mai clar apare o asemenea fază de tranziție în poate cea mai timpurie atestare de la Chersones, datată cândva în secolul III a. Chr., pentru Timagoras din Rhodos.⁵⁷ În formularul caracteristic „decretelor abreviate”, preluat în cetatea taúrică foarte probabil sub influență olbiană, își face loc sancțiunea cu ἔδωκε și apar menționați autorii propunerii (εἶπαν).

Odată cu secolul III a. Chr., în toate orașele pontice de unde avem atestări formularul decretelor de proxenie abia dacă se mai distinge de cel al inscripțiilor onorifice.⁵⁸ Preambulului complet – cu ἔδοξε βουλῇ καὶ δήμῳ –, precedat eventual de invocație și urmat de motivația mai mult sau mai puțin detaliată cu ἐπειδὴ, îi corespunde o formulă de rezoluție care prevede tot mai multe onoruri și privilegii, între care și unele neobișnuite anterior în cazul unui *proxenos* (cum ar fi

⁵⁰ VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus IV. Zwei Sanktionen + Antrag des Eisegeten + Motiv + der Beschluß selbst – stellt den am meisten verbreiteten Typ der griechischen Beschlüsse dar; in Olbia nachgewiesen von der zweiten Hälfte des vierten Jahrhunderts an, wo er mit dem Typ III koexistiert (...), bis zu den spätrömischen Dekreten.

⁵¹ SEG 32, 794 (= IOSPE I² 25 + 31); IOSPE I² 135.

⁵² SEG 31, 710.

⁵³ IK 64, 3.

⁵⁴ Dacă acceptăm data 311/10? a. Chr. propusă de A. Avram pentru ISM III 2 (cf. SEG 45, 900).

⁵⁵ Înlocuit prin ἐψηφίσθαι τῷ δῆμῳ] în IK 64, 6.

⁵⁶ IK 64, 5: Ἐδοξε τῷ δήμῳ· Ἐρμῶν | Διογυσσοδώρου συνεγράψα|το ἐπειδὴ Καλλιπίδας | ὁ Ἐμμενίδας Κώιος πρό|θυμός ἐστι πρὶ τὴν πόλιν | ἀναγράφῃναι αὐτὸν πρὸ| ξενόν καὶ αὐτὸν καὶ ἐκγό|σους καθότι [κα] | [οἱ ἄλ]λοι π[ρό]| ξενοὶ [– – –] ΜΕΝ[– – –].

⁵⁷ IOSPE I² 340 (cf. IOSPE IV 64): προξενία Τιμαγόρα Ῥοδίου. | βου|λὰ καὶ δᾶμος ἔδωκε· Θεότιμος τοῦ δεινός, Ἀν|τί|γονος Πρόνου τοῦ Αὐτέα εἶπαν· [δόμην Τιμαγό|ρα] Νικαγόρα Ῥοδίῳ προξενίαν καὶ πολ|ιτείαν αὐ|τῷ καὶ γένει καὶ εἰσπλουν καὶ ἐκπλο|υν αὐτοῖς | καὶ χράμ]ασι τοῖς αὐτ[ῶ]ν καὶ πο[λ]έμου κ[αὶ] εἰράνας].

⁵⁸ Vezi observații interesante în acest sens – prin raportare la ansamblul lumii grecești – la GSCHNITZER 1994, p. 282-285. Cf. anterior GAUTHIER 1985, p. 132: „... les honneurs liés à la proxénie se seraient multipliés, devenant la raison d’être de l’octroi du titre”.

lauda, cununa de aur, portretul/statuia).⁵⁹ O prezență inedită, care anulează și mai mult diferențele dintre cei onorați ca străini sau cetățenii proprii, ar fi formula hortativă din *psephisma* de la Odessos pentru Menogenes din Heraion Teichos,⁶⁰ respectiv din cea de la Byzantion pentru olbianul Orontas/Orontes⁶¹. Este adevărat că o asemenea clauză apare într-o perioadă când în orașele de la vestul și sudul Pontului Euxin conceptul de *proxenia* ajunge să fie înțeles mai degrabă în sens abstract, similar lui *eunoia* sau *euergesia*.⁶²

Privitor la evoluția formularului decretelor de proxenie, am mai observa aici că în epoca elenistică târzie și, la Chersones, în primele două secole p. Chr. constatăm o influență crescândă a magistraților, ceea ce s-ar explica prin aristocratizarea vieții politice și în comunitățile urbane din zona de interes.⁶³ Astfel, în preambul – unde anterior formula de sancțiune era legată doar de Sfat și/sau popor –, sunt menționați tot mai frecvent ca autoritate emitentă arhonții, synedrii, proedrii sau, în inscripțiile chersonesite, οἱ νομοφύλακες καὶ ὁ ἐπὶ τὰς διοικήσεως.⁶⁴ Totodată, în cazul Chersonesului și al Tyrasului se adaugă un postscript cu membri ai Sfatului și cu magistrați ca martori ai acordării titlului de *proxenos*,⁶⁵ în ideea augmentării credibilității actului oficial.⁶⁶

⁵⁹ O discuție adecvată referitoare la privilegiile acordate prin intermediul decretelor de proxenie din lumea pontică ar urma să constituie subiectul unui alt studiu, nu mai puțin amplu comparativ cu cel de față. Aici să ne fie permis a cita doar onorurile și privilegiile decretate de Byzantion, către jumătatea secolului II a. Chr., pentru Apollonides din Milet (IK 58, 2, r. 19-32): (...) ἐπαινέσαι ἐπὶ τούτοις τὸν τε δᾶ²⁰μον τὸν Μιλατίων καὶ στεφανῶσαι στεφάνῳ χρυσεῖω καὶ τὸν ἀποσταλέντα δικαστὰν ὑπ' αὐτῶν | Ἀπολλωνίδαν Μέμνονος ἐπαινέσαι καὶ στεφανῶσαι στεφάνῳ χρυσέῳ, τὸν θ' ἱερομνάμονα ποιῆσαι²⁴σθαι τὰν ἀναγγελίαν τῶν στεφάνων ἐν τῷ | ἀγῶνι τῶν Διονυσίων· δεδόσθαι δὲ Ἀπολλωνίδαι Μέμνονος καὶ εἰσπλοῦν καὶ ἐκπλοῦν καὶ | πολέμου καὶ εἰράνας ἀσυλεῖ καὶ ἀσπον²⁸δεῖ καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὰν βουλὰν καὶ τὸν δᾶμον πράττει μετὰ τὰ ἱερά. εἴμεν δὲ κ[αὶ π]ο[λίταν] | αὐτόν τε καὶ τοὺς ἐκγόνους αὐτοῦ καὶ ἐξεῖμεν | αὐτοῖς ποτιγράψασθαι ποτὶ τὰν ἐκατοστώ³²ν αἰ κε θέλωντι (...).

⁶⁰ IGBulg V 43 (cf. IGBulg V 5018), r. 21-24: (...) ὅπως οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνεται | τιμῶν τοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς τῶν ἀγιδρῶν καὶ ἐστοιχηκότας τῇ πρὸς ἐα²⁴τὸν εὐνοίᾳ (...).

⁶¹ IK 58, 3 (cf. IOSPE I² 79), r. 19-23: (...) ἃ δὲ πόλις διὰ τε τὰς εἰς ἐαυ²⁰τὰν εὐεργεσίας καὶ διὰ τὸ τοῦ ἀνδρὸς καὶ | τῶν προγόνων ἀξίωμα ἐπιτάδην ἡγήσατο μὴ ἀσαμῆτον αὐτοῦ τὰν παρουσίαν ἀφέμεν (...).

⁶² Pentru o discuție anterioară legată de τὰν ποτὶ τὸν δᾶμον εὐνοίαν καὶ προξενίαν din decretul pentru Orontas, vezi COJOCARU 2009a, p. 366 (cu trimitere la GSCHNITZER 1973).

⁶³ Privitor la aristocratizarea vieții politice la Chersones și Olbia, vezi anterior LATYŠEV 1885, p. 290; LATYŠEV 1887, p. 163, 185, 215, 250. Pentru Olbia vezi și VINOGRADOV 1989, p. 223. Dezvoltarea aspectului privind emitenții decretelor de proxenie ține de un alt subcapitol al lucrării monografice la a cărei pregătire pentru tipar lucrăm în momentul de față.

⁶⁴ Cf. MAREK 1984, p. 133.

⁶⁵ Referitor la acești οἱ σφραγισάμενοι există o discuție destul de lungă în istoriografia sovietică și postsovietică. Cităm aici doar SAPRYKIN 1995, cu trimiteri la literatura anterioară. SWOBODA 1890, p. 215 invoca pentru arealul pontic doar un exemplu din epoca Severilor de la Tyras – IOSPE I 2 (= IOSPE I² 2).

⁶⁶ Pentru analogia de la Tyras, vezi nota precedentă. Privitor la postscriptum-ul acestui document, ca și a celor de la Chersones, vezi observațiile formulate de GSCHNITZER 1994,

Proxeniile de la Chersones din primele două secole p. Chr. ar merita o discuție mai amplă inclusiv în ceea ce privește structura și evoluția formularului. În acest context amintim doar decizia chersonesiților conform căreia procuratorul Moesiei Inferior T. Aurelius Calpurnianus Apollonides trebuia să fie aclamat în agora de către Adunarea poporului ca cetățean, membru al Sfatului și proedru, să fie răsplătit cu portrete, statui și cu dreptul de a participa la votul proedrilor, urmând să beneficieze de toate privilegiile de care se bucurau fruntașii chersonesiților.⁶⁷ Din punctul de vedere al formularului, remarcăm menționarea „adunării întregului popor” (ἐκλασία πανσυνδ[ιασμένη]), invocată ca instanță supremă, inserarea unei *captatio benevolentiae* către împărat cu rol de formulă hortativă⁶⁸ și dezvoltarea clauzei privind onorurile și privilegiile cu mult dincolo de limita drepturilor prevăzute anterior pentru un *proxenos* în lumea polisului, indiferent dacă ne raportăm doar la orașele din Marea Neagră sau la ansamblul *oikoumenei*.

În perspectiva definitivării pentru tipar a monografiei „Instituția proxeniei în spațiul pontic”⁶⁹ vom putea continua și discuția legată de evoluția formularului decretelor de proxenie în arealul Pontului Euxin. Deocamdată însă, sperăm să fi putut oferi o imagine de ansamblu cât de cât relevantă asupra unuia dintre cele mai pretențioase aspecte subsumate problematicii, măcar dacă luăm în considerație starea fragmentară a materialului documentar și discursul istoriografic adeseori controversat, mai cu seamă cel purtat în fostul spațiu sovietic.

p. 289-293 și concluzia de la p. 293: „Man hat längst gesehen, daß sich in den Dekreten der Kaiserzeit die Formen des Protokolls breitmachen, die den Dekretformularen der älteren Zeit ganz fremd gewesen waren. (...) Da sich derselbe Übergang vom traditionellen Formular zur protokollarischen Fassung auch an den römischen Senats- und Gemeinderatsbeschlüssen feststellen läßt, ist wohl auch in diesem Punkt römischer Einfluß anzunehmen; dahinter aber steht wohl, im griechischen wie im römischen Bereich, eine veränderte Auffassung des Beschlußtextes: dieser wird nicht mehr wie bisher als ein normativer Text, gleichsam als ein Gesetz für den Einzelfall, angesehen, sondern als urkundliches Zeugnis über den Vorgang der Beratung und Beschlußfassung”. Deja SWOBODA 1890, p. 212-218 atrăgea atenția în mod explicit asupra influenței romane asupra evoluției formularului decretelor din orașele grecești. Reținem aici doar observația autorului de la p. 212: „Ein wichtiger und ständiger Bestandteil der Senatusconsulte war der Abstimmungsvermerk (*censuere*), griechisch ἔδοξεν, welcher schon vor der Kaiserzeit sich findet und gewöhnlich an dem Ende des Documents, aber auch manchmal zwischen den einzelnen Clauseln des Beschlusses steht ”.

⁶⁷ După ediția princeps semnată de ANTONOVA & JAJLENKO 1995 (cf. SEG 45, 985 = AÉ 1996, 1359), inscripția a revenit deseori în centrul atenției specialiștilor. Amintim aici doar câteva publicații mai importante, care au contribuit la o mai bună înțelegere a textului – VINOGRADOV 1996, HAENSCH 2005, HAENSCH 2009, PUECH 2012 (mai cu seamă p. 211).

⁶⁸ R. 11-17: (...) πρῶτα μὲν ἐπι¹²θείσθαι τῷ Ἀὐτοκράτορι, ὡς τοιοῦτον ἀγεμόνα σωτήρα τὰς [πε]ριστάσ[ι]ο]ς ἔπεμψεν ἐπαρχείας σκᾶπτρον ἅν[α]λαβεῖν, τήνόν τε εὖ | [τει]μᾶσαι, ὅ[ς] δοκιμάσας [ἐ]ς χάριν τὰς πό¹⁶λιος ἁμῶν τοιοῦτον κατέστασεν ἀγέ|ταν τὰς παρ' ἡμῶν εἰράν[α]ς (...).

⁶⁹ Preconizăm publicarea cărții în cursul anului 2015, ca volumul V al colecției „Pontica et Mediterranea”.

BIBLIOGRAFIE

I. Abrevieri

- AÉ - L'année épigraphique, Paris.
 BÉ - Bulletin épigraphique, par J. & L. Robert [et al.], Paris (în: REG, 1938-).
 Chiron - Chiron, Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München.
 CIRB - V. V. STRUVE [et al.], *Corpus inscriptionum regni Bosporani / Korpus bosporskich nadpisej*, Moscova – Leningrad, 1965.
 IGBulg I² - G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Vol. I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia², 1970.
 IGBulg V - G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia, 1997.
 IGDOP - L. DUBOIS, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996.
 IOlb. - → NO
 IOSPE I² - V. V. LATYŠEV, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Vol. I², *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, St. Petersburg ²1916.
 IK 58 - A. ŁAJTAR, *Die Inschriften von Byzantion*, Bonn, 2000.
 IK 64 - D. H. FRENCH, *The Inscriptions of Sinope*, Bonn, 2004.
 ISM III - A. AVRAM, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, Vol. III: *Callatis et son territoire*, București – Paris 1999.
 Milet I, 3 - Th. WIEGAND, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, vol. I, fasc. 3: Das Delphinion in Milet*, von G. Kawerau und A. Rehm, II: *Die Inschriften*, Berlin, 1914.
 NO - T. N. KNIPOVIČ & E. I. LEVI, *Nadpisi Ol'vii (1917-1965)*, Leningrad 1968.
 RE - Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (1894-1980).
 SEG - Supplementum Epigraphicum Graecum.
 Syll.³ - W. DITTENBERGER, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ediția a treia prelucrată de F. Hiller von Gaertringen [et al.], Leipzig, vol. 1 (1915), vol. 2 (1917), vol. 3 (1920), vol. 4 (1921-1924) (retipărit Hildesheim, 1960).

II. Autori

- ANTONOVA & JAJLENKO 1995 – I.A. Antonova & V.P. Jajlenko, *Chersones, Severnoe Pričernomor'e i Markomanskije vojny po dannym chersoneskogo dekreta 174 g. n.è. v čest' Tita Avrelia Kal'purniana Apollonida*, VDI 4 (1995), p. 58-86.
 AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79-132.
 COJOCARU 2009a – V. Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.
 COJOCARU 2009b – V. Cojocaru, 'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive, in: A. COȘKUN, H. HEINEN, S. PFEIFFER (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172.
 COJOCARU 2012 - Recenzie la DANA 2011, Pontica 45 (2012), p. 659-675.
 DANA 2011- M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011.
 GAUTHIER 1985 – Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris, 1985.
 GSCHNITZER 1973 - F. Gschnitzer, s.v. *Proxenos*, in: RE, Suppl. XIII, München, 1973,

col. 629-730.

GSCHNITZER 1994 - F. Gschnitzer, *Zwischen Denkmal und Urkunde. Kaiserzeitliche Neuerungen im Formular der Psephismata*, in: R. GÜNTHER & S. REBENICH (ed.), *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften* [Heinrich Chantaine zum 65. Geburtstag], Paderborn [et al.], 1994, p. 281-294.

HAENSCH 2005 -R. Haensch, *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: V. COJOCARU (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 2005, p. 255-268.

HAENSCH 2009 - R. Haensch, *Not Official, but Permanent: Roman Presence in Allied States. The Examples of Chersonesus Taurica, the Bosporan Kingdom and Sumatar Harabesi*, in: C. EILERS (ed.), *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, Leiden – Boston, 2009, p. 209–225.

JAJLENKO 2010 – V.P. Jajlenko, *Bosporskie proksenii*, in: V.P. Jajlenko, *Tysjačeletnij Bosporskij Reich. Istorija i epigrafika Bospora VI v. do n.e. – V v. n. e.*, Moscova, 2010, p. 55-79.

KNOEPFLER 2001 – D. Knoepfler, *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenenneté*, Lausanne, 2001.

LARFELD 1914 – W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, ³München, 1914.

LATYŠEV 1885 – V.V. Latyšev, *Constitution de Chersonésos en Tauride d'après des documents épigraphiques*, BCH 9 (1885), p. 265-300 & 524-525.

LATYŠEV 1887 - V.V. Latyšev, *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887.

MAREK 1984 – Ch. Marek, *Die Proxenie*, Frankfurt am Main, 1984.

NAWOTKA, K. 1999 – K. Nawotka, *Boule and demos in Miletus and its Pontic colonies from Classical Age until third century A.D.*, Wrocław, 1999.

PUECH 2012 – B. Puech, *Derniers affichages de l'octroi du droit de cité à l'époque impériale*, in: A. HELLER & A.-V. PONT (éds.), *Patrie d'origine et patrie électives: les citoyenennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009*, Bordeaux, 2012, p. 196-212 et 347-371.

RHODES & LEWIS 1997 – P.J. Rhodes & D.M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Oxford, 1997.

SAPRYKIN 1995 – S.Ju. Saprykin, *Chersonesskaja bule*, ArchKiev (1995), 1, p. 75-82.

SWOBODA 1890 – H. Swoboda, *Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen*, Leipzig, 1890.

VINOGRADOV 1989 - Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n.ē. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989.

VINOGRADOV 1996 - Ju.G. Vinogradov, *Novoe dokumental'noe dos'e imperatorskoj epochi iz Chersonesa (O prevratnosti sudeb chersonesitov i ich lapidarnogo archiva)*, VDI 1 (1996), p. 48-60.

VINOGRADOV 1997 – Ju.G. Vinogradov, *Zur politischen Verfassung von Sinope und Olbia im fünften Jahrhundert v. u. Z.*, in: Ju. G. VINOGRADOV, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997, p. 165-229.

VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002 – Ju.G. Vinogradov, V.P. Tolstikov, F.V. Šelov-Kovedjaev, *Novye dekrety Levkona I, Perisada i Evmela iz Pantikapeja*, VDI 4 (2002), p. 58-75.

VINOGRADOV & WÖRRLE 1992 – Ju.G. Vinogradov & M. Wörrle, *Die Söldner von Phanagoreia*, Chiron 22 (1992), p. 159-170.

WALBANK 1978 – M.B. Walbank, *Athenian proxenies of the fifth century BC*, Toronto, 1978.

WILHELM 1909 –A. Wilhelm, *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*. Wien (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, Bd. VII), 1909.